

Кам'янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1657 –
1663 РР.)»**

Виконав: студент Іst1 – М18 групи
спец. 014. Середня освіта (Історія)
форма навчання – денна
Олійник Роман Євгенович

Керівник:
Газін В.В., кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
1.3. Методологічні основи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1654–1657 рр...	15
2.1 Причини та передумови українсько-московського військово-політичного союзу. Суть договору 1654 року.....	20
2.2 Зародження напруги в українсько-московських стосунках в 1654–1657 рр.	28
РОЗДІЛ 3. МОСКОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В 1657–1663 рр.....	34
3.1. Московський наступ на український суверенітет після смерті Богдана Хмельницького.....	34
3.2. Політика Москви стосовно України за часів гетьманування Ю. Хмельницького.....	49
3.3. Зміни в українській політиці Москви з приходом до влади Павла Тетері	55
РОЗДІЛ 4. ЗАПОЧАТКУВАННЯ «РУЇНИ» ЯК НАСЛІДОК МОСКОВСЬКОЇ ЗАГАРБНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ	62
4.1 Ніжинська «чорна рада» 1663 р. Московський чинник в розколі козацької України на два гетьманства.....	62
4.2 Наслідки розколу для української державності. Політичні цілі Москви.....	68
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86

ВСТУП

Актуальність. Питання відносин Гетьманщини з Московією є вкрай важливим для з'ясування геополітичних умов розвитку Української держави періоду Національної революції XVII ст. Відносини України з Московським царством є важливим елементом у загальному масиві тогочасних російсько-українських стосунків.

Революція XVII ст. привела до створення Української козацької держави. Проте після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького відбулося започаткування періоду, що отримав назву «Руїна». Назва, яку дав сам український народ, засвідчила важке становище, в якому опинилися Україна-Гетьманщина, становище, яке торкнулося усіх сфер суспільно-політичного та економічного розвитку козацької України. Саме Москва виступила одним з головних дестабілізуючих факторів у цьому процесі. Москва не була пасивним спостерігачем у ході військового протистояння чи арбітром у боротьбі між різними соціальними групами та політичними «партіями» в козацькій Україні. Царський уряд відразу виступив в якості активного суб'єкта, який вкрай негативно впливав на суспільно-політичного життя Гетьманщини. Протягом періоду, що настав після смерті Б. Хмельницького, багато з того, що виборов український народ в ході Національної революції, було втрачено. Царський уряд, виношуючи імперські цілі, підтримував те, чи інше угруповання в середовищі козацької старшини, розколюючи українське суспільство та послаблюючи здатність Гетьманату протистояти його тискові. Виказував прагнення, та здійснював спроби переглянути умови Переяславсько-Московського договору 1654 р. Вивчення історичного досвіду втручання Москви в українські справи є особливо актуальним в сучасних умовах триваючої московсько-української війни та окупації Москвою частини українських територій.

Проблема зміни політичних поглядів козацької старшини в умовах наступу московського царату на український суверенітет в 1657–1663 рр. окремо не розглядалася в історіографії, хоча, слід відзначити, даної

проблематики українські та зарубіжні вчені не могли обійти у своїх дослідженнях, які стосуються зовнішньополітичних аспектів розвитку Української революції XVII ст., українсько-московських, українсько-польських та українсько-кримських стосунків. Сучасні українські історики В. Брехуненко [30; 31], А. Бульвінський [32], В. Газін [34-36], В. Горобець [37–42], О. Гуржій [45], В.Кривошея [59; 60], Ю. Мицик [65; 66], В. Смолій та В. Степанков [71], О. Струкевич [75; 76] та багато ін. здійснили великий внесок у розвінчування імперських та радянських міфів про політичні відносини Московії та козацької України періоду середини XVII ст.

Мета дослідження – проаналізувати політику Московського царства, спрямовану на втручання у внутрішні та зовнішні справи козацької України у 1657–1663 рр. та прослідкувати особливості розвитку українсько-московських відносин доби Руїни. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- здійснити історіографічний аналіз та оцінити стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- проаналізувати особливості розвитку України-Гетьманщини після Переяславської Ради 1654 року;
- з'ясувати роль українсько-московських відносин в зовнішній політиці Української козацької держави;
- визначити особливості здійснення московської експансії проти козацької України за часів гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького;
- проаналізувати місце та роль Ніжинської «чорної» ради в історії України;
- з'ясувати роль московського чинника в розколі козацької України та започаткуванні доби «Руїни» в Україні.

Об'єкт дослідження – московсько-українські відносини в 1657–1663 рр.

Предмет дослідження – політика Москви, спрямована на обмеження українського суверенітету та ліквідацію української державності в період 1657–1663 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1657 по 1663 рр. Нижня хронологічна межа – смерть Богдана Хмельницького та початок гетьманування Івана Виговського, верхня – розкол козацької України в результаті обрання окремого гетьмана у Лівобережній Україні та посилення там опозицій Московії. Для з'ясування особливостей українсько-московських стосунків, їх перебігу до 1657 р., у своєму дослідженні ми опускаємося до 1654 р., коли у результаті Переяславсько-Московського договору Військо Запорозьке отримало протекцію московського царя Олексія Михайловича Романова.

Методологія дослідження. У процесі виконання магістерської роботи було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних принципів і методів дослідження. Зокрема, ми дотримувалися принципів: історизму, об'єктивності, системності та альтернативності. Також використовувалися спеціально-історичні методи дослідження (проблемно-хронологічний, системного аналізу, структурно-функціональний, історико-порівняльний, ретроспекції, синхронний та діахронний методи та термінологічного аналізу). Це дало змогу оптимально використати наявні джерела та наукову літературу, неупереджено провести дослідження. Більш детально методологічні підходи до вивчення проблематики магістерського дослідження висвітлено у підрозділі 1.3.

Елементи наукової новизни роботи полягають в тому, що на рівні магістерського дослідження було здійснено детальний комплексний аналіз московської політики стосовно Української козацької держави саме в період 1657–1663 рр., з'ясовано перебіг суспільно-політичних процесів в Україні під впливом московської політики, окреслено її вплив на хід Української революції.

Практичне значення. Результати і висновки дослідження дозволяють концептуально доповнити історіософський та історіографічний аналіз політики Московської держави по відношенню до козацької України в 1657–1663 рр. Вони можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України XVII ст., під час підготовки лекційних курсів з історії України, історії Центрально-Східної Європи, спецкурсів для студентів закладів вищої освіти, а також для популяризації української історії.

Структура роботи обумовлена змістом досліджуваної проблеми, предметом та методами дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів та висновків. Список використаних джерел та літератури становить 116 одиниць. Загальний обсяг роботи – 97 сторінок. Обсяг основного тексту – 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Весь історіографічний процес дослідження проблеми політики Московії щодо козацької України в 1657–1663 рр. можна розподілити на три періоди: перший, що охоплював час з XIX до початку XX століття, другий – період 1917-1991 рр. (радянський) і третій – сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України.

Одним з перших представників російської історіографії, який дав коротку і яскраву характеристику епохи та звернув увагу на зміст московської політики щодо України, був М. Устрялов. Однак, його дослідження страждає певною обмеженістю, оскільки в ньому виявилися консервативні погляди автора. М. Устрялов вважав головною (і, мабуть, єдиною!) причиною української «Руїни» особисті амбіції політичних діячів. На його думку, початок «малоросійської смуги» пов'язаний зі смертю Богдана Хмельницького, а причиною негативних процесів стала ворожнеча «партій», які прагнули влади. Дослідник стверджував, що предметом інтриг і кривавих суперечок була саме гетьманська булава. За М. Устряловим, «смути» своїми коренями сягала ще часу, коли при владі був Б. Хмельницький, коли посада гетьмана стала «набагато почеснішою й прибутковішою, ніж раніше». Гетьман, на його думку, дістав можливість накопичувати «незліченні багатства», керувати Україною «самовладно» тощо. Що ж до народу, то він, за словами історика, хотів тільки заступництва православного царя. Тому для того, щоб отримати підтримку народу, гетьманові слід було здобути царську прихильність. М. Устрялов акцентував увагу на боротьбі між правобережними й лівобережними гетьманами та гетьманських «зрадах», про які він писав з чималою часткою іронії [105, с. 239–240]. «Неминучим наслідком такої

нерозсудливої політики були безперервні заворушення в Малоросії, яка спустошувалася поляками, козаками, росіянами, татарами», – уважав він [104, с. 240]. Водночас автор повністю ігнорував московський чинник руйнівних процесів в Україні.

Початком формування української історіографії даної тематики можна вважати ХІХ ст., коли світ побачили перші наукові публікації істориків. У цей час розпочався процес накопичення фактичного матеріалу, в зборі якого брали участь Микола Костомаров, Михайло Максимович, Дмитро Бантиш-Каменській, Микола Білозерський, Олександр Лазаревський та ін. Звертаючись до дослідження історії України-Гетьманщини від Б. Хмельницького до І. Скоропадського, М. Костомаров згадував різних старшин, ілюструючи діяльність того чи іншого гетьмана. Богдану Хмельницькому, Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Івану Брюховецькому, він присвятив окремі монографії, що зберігають своє наукове значення і сьогодні [48, с. 10].

З виходом у світ «Історії Росії» С. Соловйова, концепцію, згадуваного нами, М. Устрялова можна вважати застарілою. С. Соловйов дуже багато сторінок своєї праці відводив питанням зовнішньої політики Московської держави, зокрема, тієї, що стосувалася України. Однак, він, переважно, зосередився на викладі конкретного матеріалу і лише зрідка давав оцінки, аналізував події. Свої міркування про причини і суть «смути в Малоросії» він висловив уже після опису подій, пов'язаних з укладенням Андрусівського мирного договору між Московією та Річчю Посполитою, який безпосередньо стосувався долі українських земель. Він намагається пояснити, чому Андрусівське перемир'я не змогло припинити війну на землях України. При цьому, С. Соловйов торкнувся питання про хід соціальних процесів, що відбувалися в Україні. Історик вважав, що «смута» була спричинена внутрішніми зіткненнями в українському суспільстві і була наслідком гострої соціальної боротьби. Учений відмовився від концепції «особистих амбіцій», яку, свого часу, відстоював Устрялов. На його думку, у країні відбувся

ВИСНОВКИ

Відомо, що боротьба за незалежну Українську державу відбувалася в умовах надзвичайно гострих міжусобиць, які точилися серед козацької старшини за впливовість в українському суспільстві. Це послаблювало національні сили і ускладнювало успішну оборону України від її зовнішніх ворогів. Серед сучасних істориків не має спільної думки щодо того, яких позицій дотримувалася Запорізька Січ задля збереження державності.

Антизаконні втручання московського уряду переслідували далекосяжні плани і мали кілька неоднозначних наслідків – створювали йому в свідомості рядового козацтва і міщанства імідж захисника їх інтересів, вбивали клин між гетьманом, частиною старшини і шляхти, урядом і народом й дестабілізувати обстановку в Україні.

У роки гетьманування І.Виговського військова старшина Запорозької Січі, увірувавши в запевнення царського уряду про визнання Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин, висловлювалася на користь того, щоб «царского величества воеводы у них в городах были» та щоб «без воли великого государя самим нам гетманов не пременят.», а «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство. З осені 1657 р. Запорозька Січ фактично вийшла з підпорядкування українського гетьмана. Почались окремі сутички між запорожцями і городовими козаками на пограниччі Запоріжжя і Української держави (Гетьманщини). Посилювалась опозиція до гетьмана і серед частини козацької старшини та шляхти, чому немало сприяла необачна політика Виговського.

Чудово розуміючи, що за умов, які склалися, початок війни з Росією є лише питанням часу, І. Виговський іде на рішуче зближення з Польщею. 16 вересня 1658 року він уклав з польським урядом Гадяцький договір. За його умовами, Україна, як формально незалежна держава під назвою Велике

Князівство Руське, на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації — Речі Посполитої.

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Козацька старшина в свою чергу звернулась до європейської громадськості із спеціальним маніфестом, де виклала основні причини зміни зовнішньополітичного курсу України. Згодом цю позицію підтримало козацтво і гетьмана І. Виговського було скинуто.

Надалі Запорізька Січ підтримуватиме Ю. Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву. У молодому Юрію Запорізька Січ бачила об'єднувача всіх політичних сил в Україні задля збереження та захисту молодої держави - Гетьманщини. Потрібно звернути увагу на те, що недосвідченість у зовнішньополітичних справах молодого Юрія призводить до того, що Запорізька Січ та низове козацтво стають на шлях не збереження державності, а навпаки, на шлях її руйнації. Російський уряд відчув свій вплив в Україні й прагнув використати його якомога повніше. Наприкінці жовтня 1659 р. у Переяславі були підписані договірні статті між гетьманським і царським урядами. Нові пункти зобов'язували гетьмана посилити козацькі частини в розпорядження царських воєвод, забороняли їм самостійні військові дії. Козакам заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману, в свою чергу, призначати на посади генеральних старшин. В оточенні російських військ Переяславські статті розчарували навіть ту старшину, котра дотримувалася проросійської орієнтації

Однак згодом, Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав Слободищенський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Україна фактично позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньополітичних зносин і мала надавати Польщі військову допомогу в її боротьбі з різними противниками. Підписанням Слободищенського трактату завершалася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Після нього почалися

війни між окремими регіонами України з активною участю іноземних держав, кожна з яких дбала про свої інтереси. Україна поділилася на дві частини: Правобережну, де старшина була налаштована пропольськи, та Лівобережну, де козацька верхівка визнавала зверхність Москви. Це неминуче призвело до міжусобиць серед прибічників двох гетьманів.

Однак саме Чорну раду 1663 року, яка відбулась у Ніжині, історіографи звичайно вважають початком занепаду Гетьманщини в тому форматі, в якому її створив Богдан Хмельницький. Слід зауважити, що обраний на Чорній раді лівобережний гетьман Іван Брюховецький не був першим гетьманом цієї частини України, який діяв незалежно від гетьмана Павла Тетері, і відкрито лобював в Україні інтереси Московського царства. Спочатку таку роль на себе взяли уже згадувані нами ніжинський полковник Василь Золотаренко та переяславський полковник Яким Сомко. Останній був обраний наказним гетьманом Лівобережної України ще під час Переяславської ради 1659 року. Виразну промосковську спрямованість двох вищезгаданих старшин не заперечує ніхто із сучасних істориків

Боротьба між політичними угрупованнями козацької старшини та Запорізької Січі, погляди яких не збігалися у питанні збереження державності, завершилася страхітливим спустошенням козацької України, що істотно підірвало військову міць держави, а відтак різко послабило її спроможність протистояти агресії з боку сусідніх держав. «Чорна рада» 1663 р. ознаменувала розкол козацької України на два Гетьманати, що грало на руку інтересам Москви та Варшави в справі поділу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург. Тип. В. В. Прагц, 1873. Т. 7. 398 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10. 838 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11. 820 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. А. Катанского и К⁰, 1892. Т. 15. 462 с.
6. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т. 4. 500 с.
7. Анпилогов Г. Н. Новые документы о России XVI – начала XVII в. Москва : Изд-во МГУ, 1967. 541 с.
8. Архив Юго-Западной России изд. временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго. Т. 8. 797 с.

9. Бантыш-Каменский Н.Н. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским, и изданные О. Бодянским. Москва : Унив. тип., 1858–1859. Т. 1-2. 340 с.
10. Величко С. В. Літопис / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Т. 2. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
11. Вернадский Г. В. Русская историография. Москва : АГРАФ, 1998. 448 с.
12. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. Т. I. 621 с.
13. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. Т. II. 557 с.
14. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. Т. III. 649 с.
15. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655–1658 рр. / [упорядн. о. Ю. Мицик; ред. кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон)]. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. 540 с.
16. Документы Богдана Хмельницкого. 1648–1657 г / [состав. И. Крипякевич]. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 745 с.
17. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / [АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др]. Київ : Наук. думка, 1965. 827 с.
18. Жерела до історії України-Руси / [упор. М. Кордуба]. Львів, 1911. Т. 12 : Акти до Хмельниччини (1648–1657). 544 с.
19. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
20. Матеріали до історії козаччини XVII ст. Львів, 1994. 350 с.

21. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генераль-Губернаторе. Киев : Университетская тип., 1852. Т. 3. 438 с.
22. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. 622 с.
23. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. Москва, 1819. 542 с.
24. Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови // Архіви України. 2009. № 3-4 (264). С. 159–195
25. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ – Львів : НТШ, 2004. 1086 с.
26. Хроніка з літописців стародавніх / [АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка]. Київ : Наук. думка, 1992. 336 с
27. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. Т. 1. 369 s.

II. Історичні дослідження

28. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
29. Артамонов В. Украина-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2005. С. 607–622.
30. Бабулин И. Б. События под Конотопом летом 1659 г. // Военно-исторический журнал. 2009. № 7. С. 35–41.

31. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. 48 с.
32. Бабулин И. Украинско-российская война 1658–1659 годов и военно-патриотическая мифология // Российская история. 2011. № 3. С. 175–178.
33. Бабулин И. Б. Состав и численность русского войска в Конотопском походе 1659 г. // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. Москва, 2011. Вып. 2. С. 80–110.
34. Бойко О. Історія України : навч. посіб. / Олександр Бойко, . – 3-тє вид., випр., доп.. – К.: Академвидав, 2004. – 687 с.
35. Борисенко В. Й. Наростання суперечностей між Україною і Московією в 1655 р. // Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Наукові записки з української історії. Вип. 18. Тернопіль 2006 р. С.
36. Борисенко В. Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. С. 143–151.
37. Брехуненко В. Документи української старшини 50-х - середини 70-х років XVII століття у бібліотеках і архівах Польщі // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1996. Т. 231. С. 574.
38. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. 367 с.
39. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fonies // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 335–358.
40. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. 1997. №6. С. 23-30.

41. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 510 с.
42. Газін В.В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 196 с.
43. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія/наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
44. Газін В. В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654–1659 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22 : На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 246–264.
45. Газін В. В. Політика Москви стосовно козацької України в постпереяславський період: започаткування гібридної війни як засобу реалізації російської імперської ідеї // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 144–156.
46. Газін В. В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії» / [ред. кол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.), В. А. Войналович, С. Г. Вонсович та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90.

47. Горобець В. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. Київ : Вид-во Інституту Історії НАН України, 1995. 70 с.
48. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
49. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / [Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108.
50. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.
51. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 480 с.
52. Горобець В. Україна та Росія після Переяслава : фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина. Вип. 1. Нікополь – Запоріжжя : РА „Тандем-У”, 2005. С. 72-80.
53. Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 37-42.
54. Горобець В. Українсько-російська інтеграція / дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 52-64.
55. Горобець В. М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657-1658 рр. (у пошуках передумов руїни) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1994. С. 19-25.

56. Горобець В. М. Українсько-російські дипломатичні стосунки 1648-1657 рр. // Київська старовина . 1995 . № 6 . С. 10-21.
57. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Киев., 1911. 544 с.
58. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. ІХ-2. 776 с.
59. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т. Х. 408 с.
60. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996 . 223 с.
61. Дзира І. «Чорна рада» П. О. Куліша і «Літопис Самовидця» // Український історик. 1993. Т. 30. С. 15-30.
62. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в українській державі (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001. 258 с.
63. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1994. С. 253-284.
64. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Пам'ять століть. 2002. № 5. С. 7-15.
65. Ефремов Ю. М. Украина и «Руина» от Хмельницкого к Мазепе: Малоизвестные трагические страницы из истории украинского народа. Київ : МП «Буклет», 1992. 59 с.
66. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. 1997. № 3. С. 28.
67. Иловайский Д. И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. Москва : Чарли, 1996. 624 с.
68. Іванко А. Б. Вивчення теми "Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького" в шкільному курсі історії України. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. 95 с.

69. Історія України : Маловідомі імена, події, факти / [Нац. АН України; Ін-т історії України; Голов. редкол. наук.-докум. сер. книг «Реабілітовані історією»; Хмельницький ін-т регіонального управ. та права; Відп. за вип. Є. М. Скляренко]. Київ : Рідний край, 1996. 432 с.
70. Карпов Г.Ф. В защиту Богдана Хмельницкого. Москва, 1890. 104 с.
71. Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654–30-е мая 1672 года. Москва, 1870. 184 с.
72. Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). Львів - Люблін, 1996. С. 179.
73. Костомаров М. Богдан Хмельницький : іст. нарис. Київ : Веселка, 1992. 93 с.
74. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
75. Кривошея В. В., Степанчук Ю. С. Московська політика в Україні та трансформація поглядів козацької старшини щодо гетьманської влади у середині XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 8-13.
76. Кучик О. С., Заяць О. А. Зовнішня політика України : навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 572 с.
77. Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2004. № 3.
78. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва. Відень – Нью-Йорк, 1920. 304 с.
79. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). Київ : Вид. АН УРСР, 1941. 116 с.

80. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2004. № 3. С. 15-20.
81. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ : Видавничий дім "КМ Академія", 2004. 83 с.
82. Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку. Київ, 2000. Вип. 7. С. 263-268.
83. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимізації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Київ, 1994. Т. III. С. 86-110.
84. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. 1993. Вип. 2. С. 177-191.
85. Романцов В. М., Черепченко О. О. Причини та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. 2002. № 2 (10). С. 6-15.
86. Руїна : Друга половина XVII ст. / [укл. О. І. Гуржій ; ред. В. А.Смолій]. Київ : Україна, 1996. 429 с.
87. Смолій В., Боряк Г. Слово про нашого Вчителя (До 100-ліття від дня народження) // Шевченко Ф. Історичні студії : Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 5-8.
88. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992
89. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
90. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

91. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
92. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 107 с.
93. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 3-12.
94. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. [отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев]. Москва : Мысль, 1990. Кн. V. Т. 9–10. 718 с.
95. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. [отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев]. Москва : Мысль, 1990. Кн. VI. Т. 11-12. 671 с.
96. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського : соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1994. Вип.1. С. 88-108.
97. Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журнал. 1995. №4. С. 14-32.
98. Степанчук Ю. С. Нарощування військової присутності на території Гетьманщини як інструменту реалізації імперської політики щодо України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 28-35.
99. Струкевич О., Чухліб Т. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журнал. 2003. № 4. С. 20-27.

100. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2002. 532 с.
101. Тацій В. Я., Рогожин А. Й. Історія держави і права України. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. Т. 1. 648 с.
102. Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001. 236 с.
103. Савчук Н. Українсько-російські відносини в 1659–1660 роках // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського держ. пед. університету. Т. 2. Кам'янець-Подільський, 1996. С.21-31.
104. Устрялов Н.Г. Русская история. Санкт-Петербург, 1837. Ч.II. (1462–1689). 338 с.
105. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с.
106. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
107. Шевченко Ф. П. Русские воеводы на Украине : Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // Шевченко Ф. Історичні студії : Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 41-318.
108. Шевчук В. Козацька держава : Етюди до історії українського державотворення. Київ : Абрис, 1995. 389 с.
109. Шокалюк О. Історія України. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 274 с.
110. Юрій М. Історія України : навч. посіб. Київ : Кондор, 2004. 249 с.
111. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.

112. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
113. Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: Социально–политическое положение и внешняя политика Украины конца 50–х годов XVII века. Дис. ... кандидата исторических наук. (07.00.02) / Санкт–Петербургский государственный университет. Канадській інститут Українських студій, 1994. 298 с.
114. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. // Дзвін. 1991. № 4. С. 23-29.
115. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1993. № 9. С.122-126.
116. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego : od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.